

## Деепричастиелерні орта пазары. Деепричастиелернің кизектері. Оларны танығларнаң чарары

### Деепричастиелерні орта пазары

Деепричастиенің хай пірее формаларында узун гласнай алай ба ікі согласнай буква хости пазылчалар.

1. **ғ, г, ң, п** согласнайларға тоозылчатхан иділістердең піріктіріс деепричастие формазын пүдірзе, төстіктің соондағы согласнайлары түс халчалар, орнында узун гласнайлар пүт парча: *чыг(ып) — чыгып, сап(ып) — саап, үг(in) — үүп, тоң(ып) — тооп.*

2. **Г, ғ** согласнайларға тоозылчатхан иділістернең пірге деепричастие формазын пүдірзе, согласнайлар, ікі гласнайларның аразында пол парып, түс халчалар, орныларында узун гласнай пол парча: *чыг(a) — чыгы, үг(e) — үү, сиг(e) — сии.*

3. **ө**ні гласнайларға тоозылчатхан иділістерге син деепричастиенің **-ғанча, -генче, -ғали, -гели** хозымнарын хосса, **ғ, г, ң** согласнайлар, ікі гласнайның аразында пол парып, түс халчалар, оларның орнында пір узун гласнай пүт парча: *хооста(ғанча) — хоостаанча, үле(генче) — үлеенче, узу(ғали) — узаали, сине(гели) — синеели.*

4. Иділіс **х, к** согласнайға тоозылчатса, **-ханча, -кенче** хозымның син деепричастиелерде ікілер **хх, кк** пазылча: *сох — сохханча, төк — төккенче, сых — сыхханча, тік — тіккенче.*

5. **П** паза **м** согласнайларға тоозылчатхан иділістердең пүткен итірбинчеткен деепричастиелерде ікі **пп** алай ба ікі **мм** пазылча: *саппин, соммин.*

### Деепричастиелернің кизектері. Оларны танығларнаң чарары

1. Деепричастиелер чоохтағда постарының палғалысчатхан сөстерінең хада деепричастие кизегін пүдірчелер: *Олғаннар, маңзырап, ибзер парчалар. — (чалғыс деепричастие) Олғаннар, ұгаа\_тың\_маңзырап, ибзер парчалар.*

(деепричастие кизегі). Пастағы чоохтағда деепричастие чалғызан киректелче (чалғыс деепричастие), ікінчизінде — палғалысчатхан сөстерінең хада.

2. Деепричастие кизектеріне кірчеткен сөстер чоохтағда пір член полчалар: **Күр. пораанга сүрдіріп**, ай сузы даа чазынча (А. Тюкп.). Пу чоохтағда **күр пораанга сүрдіріп** деепричастие кизегі **ноға?** сурыға нандырча, обстоятельство полча.

Чоохтағда деепричастиеелер, деепричастиелиг чоох кизектері **танығларнаң** піди чарылчалар:

1) чалғыс деепричастиеелер палғалысчатхан сөзінең оортах турчатса, запятойларнаң чарылча, хости турчатса, – чарылбинча: *Апсагас, маңзырабин, тамкы тамызып алған (С.Ч.); Кічиг олғаннар тизип ойласчалар (Н.Д.);*

2) деепричастиеелер чоохтағда постарының палғалысчатхан сөстерінен хада деепричастиелиг чоох кизегін пүдірчелер. Ол кизектер ідөк, өөн действиені чарыдып, пасха-пасха сурығларға нандырчалар. Олар хачан даа запятойларнаң чарылчалар.

*Көзидімнер: Хызычах, нанни айланып, уйгаа кірібіскен (Н.Д.) (хайди уйгаа кірібіскен? – "нанни айланып" - действие оңдайының обстоятельствозы).*  
*Апсах парыбысхан, иргі таарычаан инніне чабынып. (Н.Д.); Танацах аннаң хости, пір дее чирзер хылчаннабин, табырах хаалап парча (С.Ч.); Хончыхтарынаң сых киліп, поэның туразының пір саринда чуртапчатхан Катрин өрекензер пар килерге чарадыбысхан (А.Х.); Ам, кил, ойдаасханча, харнын тудына, хатхырча көпті көрген Ир Тохчын алып, изерінде чайхалып. (А.Х.); Андаг кизи, чир тунсеенче, чох ползын (И.Т.).*

## Идер тоғыстар

**1. Чоохтағларны хығырыңар. Деепричастиелиг чоох кизектерін таап, танығлар турғызарын чоохтаңар.**

1. Ол улуғ өөр хас, пістің тусха чидіп, хоптанған чіли, хомзыныстығ табыснаң хысхырыза, пір хати үстүбісче ибіріп, анаң іскер алдыра

чөрібіскен. 2. Пір хас, өөрінең чарылып, чабыс түсче. 3. Пазын Васяның идеенің алтынзар суғып, сым на чадыбысхан. 4. Вася Круглов, хасты хучахтап, аар-пеер ойлап чөрген. 5. Васяның хой-нындағы хасты көр салып, ол тың тарын парған. 6. Нинче-де күн пазынаң мин хасты рота командирінің чир ибінде көргем: ханадын ах бинтнең палғап, ухтар ал чөрчең харачахха, нымзах ниме төзеп пиріп, чатыр салтырлар.

(И. Костяков)

**2. Чоохтағларны пазыңар, анаң чалғыс деепричастиелерні паза деепричастие кизектерін табыңар. Танығлар турғызарын чарыдыңар.**

1. Ол туста Торканың хаңааларының, ығыразып, одың тартып, наа читкеннері истілген. 2. Ол, поэзының палығлығ азағынаң сиберли пазып, ахсап парыбысхан. 3. Айдо, ағассар айланып, аңдып турча. 4. Айдо, чочып парып, кинетін нандыра айлана чачырап, көрібіскен. 5. Оолах, чабал пөрігічеен кизіп, табырағынча сығыбысхан, Кустуктың азырир полғанына даа өрініп.

(В. Кобяковтинаң)

**3. Хығырыңар. Чалғыс деепричастиеліг чоохтағларны сығара пазыңар. олар чоохтағның хайдағ члені полчатханын чоохтаңар.**

Анда хайылбас харлар алтынаң чуллар, төріглеп, сыбыразып, суулазып, өзеннер пастыра алай хорымнар арали, чабал табыснаң абағырызып, индіре сидік чол салчалар. Часпаң чирге чидіп, тігдең-мыннаң инглеен, ах көбік чабынған чулны тобыра ахчалар. Азых чүректіг, чітіг харахтығ кізі көп ниме көріп таапча тайғада.

(Г. Топанов)

**4. Текстті хығырыңар. Читпинчеткен танығларны турғызып, пазып алыңар. Деепричастие кизектерін, таап, сиип салыңар. Олар хайдағ сурығларға нандырчалар?**

Мылтиимны тайанып хайзы чирде сөзіріп пызочахты чидектене Соорахтаң чада-чада ингем. Хайзы тустарда ағыриима сыдап полбин хараама нима-ноо көрінмин парыбыс турадыр. Пызом чөрбинібіссе, аннаң теезерге күзім пір дее читпин турадыр. Тіріг нимаңи тастирға чарабас. Позым тірігде, мыны халғыспасын. орты хараа ирткенде, рудниктең инген чолға читкем. Анда пызомны хучахтана чол тоғыр чадыбысхам.

(Г. Топанов)

### Тузаланчаң литература

1. Бабушкин, Г.Ф. Значение и функции хакасских деепричастий [Текст] / Г.Ф. Бабушкин // Ученые записки ХакНИИЯЛИ. Вып. ч. – Абакан, 1964. – С. 14-25.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975. – С. 237-243.
3. Дыренкова, Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Н.П. Дыренкова. – Абакан: Хакоблнациздат, 1948. – 81 с.
4. Карпов, В.Г. Хакасский язык. Глагол (Неспрягаемые формы. Категории вида и залога). Учебное пособие (на хакасском языке) [Текст] / В.Г. Карпов. – Абакан: Издательство ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2002. – С. 39-51.
5. Карпов, В.Г. Хакасский язык: проблемы и перспективы развития: монографический сборник научных статей [Текст] / В.Г. Карпов. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2007. – С. 132-138.
6. Карпов, В.Г. Система глагола в современном хакасском языке. (Научный доклад, представленный к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук) статей [Текст] / В.Г. Карпов. – М.: Институт языкознания РАН, 1995.
7. Патачакова, Д.Ф. Деепричастные формы в хакасском языке [Текст] / Д.Ф. Патачакова // Вопросы хакасского литературного языка. – Абакан, 1984. – С. 90-113.
8. Хакас тілі. Морфология 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгречеткен студенттерге үгредіг пособие [Текст] / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 93-105.